

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1953

Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΔΥΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Υπάρχει αξιοπαρατήρητη αντιστοιχία ανάμεσα στις δυο αλώσεις: την άλωση της Κορίνθου από το Λεύκιο Μόμμιο, το πάρισημο της Πόλης από το Μωάμεθ το Β' τον Πορθητή. Ο Οράτιος προσδιόρισε το ουσιαστικότερο αποτέλεσμα της πρώτης: η Ελλάδα νικημένη, ομολόγησε, έδούλωσε τον κατακτητή κ' έμπασε τις τέχνες στο αγροικο Λάτιο. Της δεύτερης την άμεση πνευματική συνέπεια υπομνηματίζουν οι τρεις αιώνας της δυτικοευρωπαϊκής και βορειοευρωπαϊκής Αναγέννησης.

Είναι πάντα πολύ αληθινό εκείνο που πιστεύουμε όλοι: πώς ο Έλληνισμός δεν είναι παρά μια πνευματική παρουσία. Δηλαδή κάτι που δεν αιχμαλωτίζεται, δεν «αλιόκεται», δεν αφανίζεται, γιατί είν' αδιάκοπα άσπαστο, ασύλληπτο και αυτοδύναμο και αυτοκυβέρνητο, που έπιζει και που ανανεώνεται. Έτσι, και στις δύσκολες ώρες του, βρίσκει πάντα τον τρόπο να γονιμοποιήσει μια νέα εποχή και να προετοιμάσει μια νέα καρποφορία. Κι όταν χάνει το γενέθλιο χώμα, αναζητεί νέα χώματα. Είναι μια δύναμη διεισδυτική, άραγιστη κι ασύντριπτη. Η μόνη άσπιλη, καθαρή και λεύτερη δύναμη που κατέχει ο κόσμος. Μια συνείδηση, μια αξιοπρέπεια και μια πίστη, που, σαν τη στερηθεί κανείς, αποβαρβαρώνεται.

Ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ., όταν στένεψε η γη των Ελλήνων, όταν οι έσωτερικές διχοστασίες δυσκόλευαν τη ζωή, ο Έλληνισμός άρχισε ν' αποβλέπει σ' ένα άπλωμα, σε μια εϋρηνική, ώσεπιτοπολύ, κατάκτηση. Οι τρεις αιώνας, μπορεί να ήταν και περισσότεροι, του άρχαιοελληνικού άποικισμού, δεν εκφράζουν παρά τη διάθεση τούτη. Οι πολιτικοί και οι οικονομικοί λόγοι συνεργούν, Μά το αποτέλεσμα δεν είναι μόνο η υλική άκμή, είναι και η πνευματική εϋφορία, που έπιτρέπει στις άποικίες να δημιουργήσουν «πολιτισμό», δηλαδή να πλουτίσουν την πνευματική και την ήθικη συνείδηση του ανθρώπου. Από τη Μαιώτιδα Ίσαμε τις Βαλεαρίδες και πάρα πέρα η άποικιστική κατάκτηση πολύ σύντομα μεταμορφώνεται σε μια κατάκτηση του πνεύμα-

τος. Έρημικές άκρογιαλιές και σύχηρρά νησιά και κάποιες ένδοχώρες, που τις κατοικούν φύλα και στίφη ανέγγιχτ' από την εύλογία του πνεύματος, γίνονται κέντρα παιδείας και ανθρωπιάς. Η Σικελία, οι Συρακούσες άκτινοβολούν σεφία και ποίηση. Δέ γίνονται μόνο μια πρωτεύουσα στη Μέση Θάλασσα — και μάλιστα την ώρα, που μια νέα διχοστασία έχει θολώσει την καρδιά και το νου στη μητροπολιτική Ελλάδα —, μά και η φιλόξενη καταφυγή των φιλοσόφων και των ποιητών. Ίσαμε σήμερα η Σικελία διατηρεί την έλληνική της μνήμη αλώβητη. Είναι μια Ελλάδα που έχει έπιζησει. Το περιστατικό της άθηναϊκής αιχμαλωσίας δεν είναι χωρίς ιδιαίτερο νόημα. Οι ήγεμόνες της Συράκουσας άγαπούν το στοχασμό και το λόγο. Είναι οι ίδιοι ποιητές, φυσικά κακοί καθώς όλοι οι ήγεμόνες. Κι όταν η λυρική έκστρατεία του Άλκιβιάδη, ή σικελική, άποτυχαίνει, οι αιχμάλωτοι Άθηναίοι παρηγοριούνται στις «λιθοτομίες», άπαγγέλλοντας χορικά από τις τραγωδίες του Εϋριπίδη. Αυτό θέλει να πει, πώς μπορεί ν' άρρώστησαν μέσα τους όλα, έξω από την αξιοπρέπεια της καταγωγής, που είναι η αξιοπρέπεια του πνεύματος, στη δική τους περίπτωση. Νικητές και νικημένοι δυναστεύονται από τον ίδιο άγαθό δαίμονα.

Οι έλληνικές άποικίες δεν είναι άπλοι έμπορικοί σταθμοί, έμπορεΐα. Εϋρύνουν το νου των Ελλήνων και του προσφέρουν την πολύτιμη εύκαιρία να συλλάβει και να έπιλύσει τα προβλήματά του σε χώρο καθολικότερο, ν' άποκτήσει την παγκοσμιότητα, που είναι το κύριο γνώρισμά του. Αν δέ μεσολαβούσε ο άποικισμός εκείνος, μπορούμε με πολλή βεβαιότητα να υποθέσουμε, πώς θ' άπόμεινε λειψή και μουδιασμένη και μέσα σε στενά τοπικά όρια κινημένη η κλασική εύφορία. Ο άποικισμός έδωσε την άπλα, την αύσθηση της άνοιχτής θάλασσας, του άπεριόριστου χώρου. Ήταν μια κατάκτηση, η πρώτη μεγάλη κατάκτηση ένδς πνεύματος, που δέ φοβάται τη διάρκεια και που δεν όρρωδει μπροστά στο διάστημα.

Η δεύτερη μεγάλη κατάκτηση είναι η

δημιουργία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου. Ὁ ἀποικισμὸς τῶν πρώτων αἰώνων τῆς πρώτης χιλιετηρίδας στρέφεται, κυριότατα, πρὸς τὶς παρυφές. Πιάνει τὰ νησιά, τὶς ἠπειρωτικὲς ἀκροθαλασσιές. Μὲ τὸ Μεγαλέξαντρο εἰσχωρεῖ σὲ βάθος. Δοκιμάζει τὴν ἀντοχὴ του ἀνάμεσα στοὺς λεγόμενους «βάρβαρους». Καὶ λέω τοὺς «λεγόμενους», γιατί μῆτε ἡ ἀρχαία Αἴγυπτος μῆτε ἡ Περσία τοῦ μεγάλου Κύρου, μῆτε ἡ Ἰνδία τῆς βραχμανικῆς σοφίας εἶταν ἄγονοι καὶ ἄγροικοὶ καὶ ἀπολίτιστοι χῶροι. Ἡ Αἴγυπτος καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Μεγαλέξαντρο καὶ ὑστερότερα του εἶχε πολλὰ νὰ δώσει στοὺς Ἕλληνας. Καὶ πρόσφερε, τὸ δίχως ἄλλο, πολλὰ. Πίσω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ τέχνη καὶ σοφία ὑπάρχει ἕνας εὐρύτατος προθάλαμος, ἡ αἰγυπτιακὴ σοφία, ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη. Τ' ὁροπέδιο τοῦ Ἰράν δὲν ἀνῆκε σὲ στίφη πολεμόχαρα κι ἄγρια. Ἀνῆκε σὲ μιὰ συνείδηση πολιτείας, σὲ μιὰ ὀργάνωση δηλαδή, καὶ σὲ μιὰ δύναμη ποὺ δὲν ἀγνοοῦσε κάποια ἀναφτερώματα. Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν δημιουργήσει ἤδη μερικὰ ἀπὸ τ' ἀξεπέραστα ἴσαμε σήμερα θαύματα τοῦ σημιτικοῦ μυστικισμοῦ. Οἱ Φοίνικες, νοημονέστατοι θαλασσινοὶ, ἀποικιστὲς πρὶν ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀποικισμοὺς, εἶχαν ἐπίσης πλάσει τὸν ἰδιόρρυθμο πολιτισμὸ τους. Ὅσοι αἰσθάνονται ἰδιαίτερη συμπάθεια πρὸς ὅ,τι ἐκφράζει ὁ ὄρος «Ἀνατολή», ἡ σιμοτινὴ, ἡ μακρινὴ, περπατοῦν μὲ ἀληθινὴ ἱκανοποίηση μέσα στὴν ἱστορία τῶν λαῶν τούτων. Οἱ ἑλληνόμορφοι Βοῦδδες τῆς Γκαντάρας εἶναι μιὰ θαυμασιτὴ ἀπόδειξη τῆς διεισδυτικῆς ἱκανότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ, μὰ ὄχι καὶ μιὰ γεμάτη γνησιότητα μορφῆς τέχνης. Δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὸ ὕφος καὶ τὴν στάση τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ Μεγαλέξαντρος ἀνοίξε τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ σύζευξη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὸ πανάρχαιο πνεῦμα τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας. Κ' εἶταν σὰ νὰ ἐπιστρέφει πολλὰ ἀπὸ τὰ πολύτιμα δάνεια ξαναδουλεμένα, ὠραῖσμένα καὶ φορτισμένα μὲ τὴν ἐντέλεια τῆς ἑλληνικῆς ἀκμῆς, μερικὲς ἀναντικατάστατες πρώτες ὕλες ὑποταγμένες καὶ πειθαρχημένες στὸν ἀνυπέρβλητο κανόνα τοῦ «μέτρου». Δὲν εἶταν ἕνας σπόρος ποὺ πέφτει στὴν ἔρημιά. Εἶταν ἕνας ὕμναιος, ποὺ ἔφερε σὲ χρυσὸ φῶς τῆς μέρας τὴ γοητευτικὴ ἐκείνη ἐποχὴ, ποὺ πῆρε τ' ὄνομα τοῦ Μαγαλέξαντρου, τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Ἄς μὴ λησμονοῦμε, πὼς οἱ τολμηροὶ πολέμαρχοι τῆς Μακεδονίας, ποὺ εἶταν οἱ Πτολεμαῖοι, ἔγιναν στὴ βορινὴ παραλία τῆς Ἀφρικῆς Ἕλληνας βασιλιάδες κ' Αἰγύπτιοι φαραῶ— πῆραν ἀκόμ' ἀπὸ τὶς παλιὲς αἰγυπτιακὲς δυναστείες καὶ τὴ συνήθεια νὰ παντρεύονται τὶς ἀδερφάδες τους. Μὰ ὁ Μεγαλέξαντρος ἔφερεν μέσα του ἕνα ἔτοιμο κόσμο—τὴν κλασσικὴ ἀκμὴ. Καὶ τούτῃ τὴν κορυφαία παρουσία τὴν ἔστησε ἀντίκρου στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἔστησε δηλαδή

ἀντίκρου στὴ μυστικὴ ἔκφραση καὶ στὸ πάθος τῆ λογικῆ, τῆ σαφήνεια καὶ τῆ συνείδηση τοῦ Ἀνθρώπου. Οἱ πολιτισμοὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶταν πολιτισμοὶ μιᾶς ἀρχουσας τάξης καὶ, σὲ μιὰ γενικότερη θεώρηση, τῶν ἀνθρώπων. Ὁ κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶταν ὁ πολιτισμὸς τοῦ Ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία ἀγνοεῖ τὸ στίφος. Ξέρει μονάχα τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν πολιτεία σύνολο προσωπικοτήτων. Δηλαδή ξέρει μονάχα τὴ λευτεριά καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Ξέρει τὸν ἀρμοσμένο Λόγο, ὅς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁ κάποιος πλεονασμὸς. Αὐτὸν τὸ λόγο, τὴν ὑπέρτατη σοφία, ἔφερε ἀνάμεσα στοὺς «βαρβάρους» ὁ Μεγαλέξαντρος. Ἔτσι ὁ ἑλληνισμὸς πραγματοποιεῖ τὴ δεύτερη μεγάλη του κατάκτηση.

Ἡ κατάκτηση τούτῃ εἶχε μέσα της τὰ στοιχεῖα τοῦ πιθανοῦ. Ἡ τρίτη εἶταν ὀλωσδιόλου ἀπίθανη. Σ' ἕνα καιρὸ, ποὺ οἱ ρωμαῖκοὶ λεγεῶνες ἔχτιζαν τὴν κοσμοκρατορία, ὑπόταζαν μὲ τὸ σίδερο τοὺς λαοὺς καὶ συντρίβαν μὲ ἀσπρόμοιαστη σκληρότητα, ὅπου κι ἂν τὴ συναπαντούσαν, τὴν ἀντίσταση, σ' ἕνα καιρὸ ποὺ οἱ κοιτίδες τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος, φθαρμένες ἀπὸ τὴν δημαγωγία καὶ τὴν διχοστοασία, ἔσβηναν σιγὰ σιγὰ καὶ τὰ πάντα ἔδειχναν, πὼς οἱ ἐπίγονοι δὲν εἶταν ἄξιοι νὰ κρατήσουν στὰ χέρια τους καὶ νὰ διαφεντέψουν μὲ τὸν ἀρμόδιο τρόπο τὴν πατρογονικὴ κληρονομιά, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ οἰκειοποιηθεῖ τὸν ἱστορικὸ χῶρο, ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ ἄλλοι, καὶ νὰ πετύχει μιὰ νέα καρποφορία. Οἱ αἰχμάλωτοι τῆς Ρώμης ἔγιναν οἱ οὐσιαστικοὶ πνευματικοὶ ὀδηγοὶ τῆς. Ἐφεραν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους τὴ μνήμη τῆς μεγάλης ἀκμῆς. Μέσα στὰ σακκούλια τους, μαζὶ μὲ τὸ ψωμί τῆς σκλαβιάς καὶ τῆς ἀκούσιας ἐξορίας ἢ καὶ τῆς αὐτεξορίας, κοιμούνταν κ' οἱ τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη κ' οἱ λυρικοὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου κ' οἱ ῥήτορες τῆς Πνύκας κ' οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Λύκειου. Κ' ἔγιναν πολὺ σύντομα ἡ πνευματικὴ ἀριστοκρατία, ἡ μεγάλη, ἀσύντριφτη δύναμη. Ἔδοσαν τ' ἀνυπέρβλητα πρότυπα. Καὶ μεταμόρφωσαν τὸ λατινικὸ σ' ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ. Εἶναι κάτι, ποὺ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορά σημειώθηκε μὲ τέτλια ἔνταση καὶ τόσο λαμπρὰ ἀποτελέσματα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Κ' εἶταν πολὺ φυσικό, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τοῦτο οἱ κατακτηθέντες πῆραν καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ ἐξουσία στὰ χέρια τους καὶ μεταμόρφωσαν τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία σὲ βυζαντινὴ.

Ἡ τέταρτη κατάκτηση ἦρθ' ἔπειτ' ἀπὸ τὸ πάροιμο τῆς Πόλης. Ἐκείνη δὲν εἶταν πιά πρὸς τὴν Ἀνατολὴ στραμμένη. Ὁ ἱστορικὸς τῆς χώρος εἶταν ἡ Δύση, ὅπου ἀπόμειναν ἰσχυρὲς καταβολές ἀπὸ τὴν τρίτην κατάκτηση. Μὲ τὸ χαμὸ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, αἰίζω, βρῆ-

κε τὸν τρόπο, ἀναζητώντας νέα πεδία ἐνέργειας, νὰ συντελέσει στὴν Ἀναγέννηση τοῦ νεότερου κόσμου. Θὰ εἶταν, βέβαια, πολὺ νὰ ποῦμε, πὼς ἡ Ἀναγέννηση τοῦ δυτικοῦ καί, συνακόλουθα, τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ βορικοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου εἶναι ἀποκλειστικά ἢ συνέπεια τῆς βυζαντινῆς κατάρρευσης. Μὰ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς πρόσφερε στὴν Ἀναγέννηση τὸ βαθύτερο νόημά της καὶ τὴ δικαίωση ἱστορικὰ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία. Ἡ κίνηση ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὴ Δύση εἶχε ἀρχίσει πολὺ πρωτότερα. Κι ὅσο δυσκολότεροι κατάνταν οἱ καιροὶ κι ὅσο λιγότερε ἡ δύναμη τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων κι ὅσο κομματιαζόταν, ὀλοένα καὶ περισσότερο, ἡ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοὺς τόπους, ὅπου συμπαγῆς καὶ ἀδιαίρετος εἶχε κατορθώσει τὰ μέγιστα, τόσα ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια, δυσχεραίνουσα, ἀναζητοῦσε καινούριες πατρίδες. Ἡ Ἀναγέννηση εἶταν μιὰ ἱστορικὴ ἀνάγκη. Ἡ παρὰ κτὴν τῆς φεουδαρχίας, ἡ δύση τοῦ μεσαίωνα, ἡ δίψα τῆς ἀφυπνισμένης ψυχῆς, ἡ ἐπιθυμία νὰ κατακτηθοῦν νέες μορφές, ἄξιες νὰ ἐκφράσουν τὸ νέο περιεχόμενο, ποὺ ἀποκτοῦσε ἡ ἱστορικὴ ὥρα, ὠθοῦσαν μὲ ἀκαταμάχητη ὄρμη πρὸς τὴν Ἀναγέννηση. Μὰ ὁ οὐσιαστικότερος προσανατολισμὸς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα. Τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸ δὲν εἶχε συλληφθεῖ σὰν ἀμετακίνητο πεπρωμένο. Εἶταν περισσότερο μιὰ διάχυτη αἴσθηση, μιὰ λαχτάρια καὶ μιὰ ἀγωνία παρὰ μιὰ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδραση ἔκαμεν ὥστε ἡ Ἀναγέννηση νὰ γίνῃ μιὰ στροφὴ πρὸς τὸν Ἀνθρώπου. Ὁ Μωάμεθ ὁ Β΄ ὁ Πορθητῆς, ἐπιβάλλοντας τὸ νόμο τῆς βίας, ἀποδέσμευε συνάμα καὶ τὶς πιὸ γερῆς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ διευκόλυνε τὴν καινούρια μεγάλη κατάκτηση. Ποτὲ ἄλλοτε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα δὲν εἶχε βρεῖ σ' ὅλη τὴ Δύση τέτια πολλαπλὴ ἀπήχηση. Καὶ μῆτε ποὺ ξάναβρηκε. Οἱ σταυροφορίες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ πρῶτη Ἀναγέννηση ἀπὸ τὴν ἄλλη, τοποθετημένη καὶ τούτῃ μέσα στὴν ἀναταραχὴ καὶ στὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση κ' ἐπιρροή, ποὺ προκάλεσαν οἱ σταυροφορίες, μὰ ἀπὸ διαφορετικὰ αἴτια κινημένη, εἶχαν ἐτοιμάσει τὸ ἔδαφος.

Ὅταν οἱ κόμιστες τῆς Φλάντρας κ' οἱ ἡγεμόνες τῆς Βουργουνδίας ξεκινούσαν ἀπὸ τὶς μακρινές τους πατρίδες, γιὰ νὰ περάσουν τὸ χρυσογάλαζο αἰγαῖο κύμα καὶ ν' ἀπαγγιάσουν, προσκυνητὲς καὶ πολεμιστὲς, στὰ χῶματα τῆς Ἀνατολῆς, δὲ μπορούσαν, βέβαια, νὰ προαισθανθοῦν τὶς ἀπώτερες συνέπειες τοῦ ἐγχειρήματος. Δὲ μπορούσαν νὰ προαισθανθοῦν, πόση σημασία θὰ εἶχε τὸ συναπάντημά τους, στὴ μέση τοῦ δρόμου, μὲ τὰ κατάλοιπα τῆς κλασσικῆς ἀκμῆς καὶ μὲ τὴ νέα ἀκμὴ, τὴ βυζαντινὴ. Ἐκεῖνοι ἀνακάλυπταν μόνον ἕναν ἄγνωστο κόσμον. Κι ὁ ἄγνωστος κόσμος, μὲ τὴ σειρά του, τοὺς ἀνακάλυπτε. Ἡ Εὐρώπη ζοῦσε τὴ με-

γάλη γοτθικὴ τῆς ὥρα, τὴν ὥρα τῶν καθεδρικών ναῶν. Εἶταν ὁ δέκατος τρίτος αἰώνας, ὁ αἰώνας τῆς Παναγιᾶς τῆς Σάρτρης, τῆς Παναγιᾶς τοῦ Παρισιοῦ, τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Κολωνίας, στὴν ἀκροποταμιὰ τοῦ Ρήνου, ὁ αἰώνας τῆς Φλάντρας. Κ' εἶταν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ αἰώνας ποὺ ἔχτιζε τὶς κομψὲς μικροδιάστατες βυζαντινὲς ἐκκλησιᾶς, σὲ σχῆμα σταυροῦ, κατάσπαρτες ἀπὸ λαμπρὰ μωσαϊκὰ· ὁ αἰώνας ποὺ ἔδενε δαχτυλίδι τὸν ἀκριτικὸ κύκλο, ποὺ δημιουργοῦσε τὸ ὑστεροβυζαντινὸ μυθιστόρημα, ποὺ θεμελιώνει τὴ νεοελληνικὴ ἔκφραση στὴ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ Ἔθνους· ὁ αἰώνας τῶν ἱπποτῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν πρώτων ἀναγεννητῶν, τέλος. Οἱ δύο τοῦτοι αἰῶνες, ὁ ἑλληνικὸς καὶ ὁ φραγκικὸς, συναπαντήθηκαν στὴ μέση τοῦ δρόμου. Κ' εἶταν σὰ νὰ δργωνε ἡ διπλὴ δύναμη, ἡ μιὰ πρόσφατα ἀφυπνισμένη, ἡ ἄλλη ἐργηγορούσα πάντα, τὰ χῶματα, ποὺ θ' ἀνθροβόλουσαν ἀργότερα τὴν καινούρια καὶ ἀποτίμηση καὶ καταξίωση τοῦ Ἀνθρώπου! Ἡ δυτικὴ Εὐρώπη βγαίνει ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα τῆς χειραγωγημένη ἀπὸ ἕνα ἄλλο Μεσαίωνα. Ὁ ἄλλος Μεσαίωνας εἶταν ἀττικιστῆς, εἶχε συμφιλιωθεί μὲ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα, ἔγραφε πινδορικὲς ὠδές, γιὰ νὰ ὑμνήσει τὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ, διάβαζε τὸν Πλάτωνα, ποὺ εἶταν ἐξορισμένος ἀπὸ τὰ φραγκικὰ μοναστήρια—μ' ὅση ἐπιφύλαξη καὶ περίσκεψη κι ἂν τὸν διάβαζε.

Καὶ μέσα σὲ τούτῃ τὴν ὥρα τῆς κοσμογονίας, στὶς πλαγιές τοῦ βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, ὅπου ἄλλοτε περνοῦσαν τὰ καλοκαίρια τους οἱ ζωστὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, ἀρχίζει νὰ φυτρώνει ἕνα φιλόδοξο κράτος. Ἀπάνου κάτω τὴν ἴδια στιγμή, ποὺ πεθαίνει μεταμορφώνοντας τὴ θλίψη του καὶ τὴ μνησικακία του σὲ ποιητικὴ ἀθανασία, στὴ Ραβέννα, ὁ Dante, οἱ Ὀθωμανοὶ σουλτάνοι περνοῦν ἀπὸ τὴν Ἀσία στὴν Εὐρώπη. Τὸ περιστατικὸ ἔχει τεράστια ἱστορικὴ σημασία. Ἡ Εὐρώπη αἰσθάνεται μιὰ νέα πολέμια δύναμη νὰ τὴν ἀπειλεῖ. Ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Κάρολος Μαρτέλος νίκησε τοὺς Ἀραβες στὸ Πουατιέ τῆς Γαλλίας κι ὁ Λέοντας ὁ Γ' ὁ Ἰσαυρὸς τοὺς κράτησε μακριὰ ἀπὸ τὴ θεοφύλαχτη Πόλη, κίνδυνος πρῶμοιας ὀλκῆς δὲν εἶχε γνωρίσει. Καί, καθὼς εἶναι φυσικὸ, τὸ Βυζάντιο τὴν αἰσθάνεται ὁμοίωτα τὴν ἀπειλή. Ἐχει χάσει ἤδη τὶς μικρασιατικὲς τοῦ ἐπαρχίας, τὰ μαρτυρικὰ ἐκεῖνα θέματα, ὅπου ζοῦσε γεμάτη λάμψη ἡ ἀκριτικὴ μνήμη· ἡ φραγκικὴ κατάκτηση ἔχει ἀφήσει μεγάλες κηλίδες ἀπάνου στὸ λαβωμένο κορμὶ του. Τὰ νησιά του δουλεύουν σὲ ξένους ἀφεντάδες. Ἡ φρίκη τοῦ ὀλέθρου φυσάει σὰν τὸν ἄνεμο ἀπὸ παντοῦ. Χρονιὰ τὴ χρονιὰ, ὀλοένα καὶ γυμνώνεται ἀπὸ δύναμη, προσθέτοντας, ὡστόσο, νέα τρόπαια στὰ παλιὰ τρόπαιά του. Ὁ ἱστορικὸς χῶρος στενεύει. Χάνε-

ται ἡ Θεσσαλονίκη, χάνεται ἡ Ἀδριανούπολη, ἀπομένει ἡ βασιλεύουσα ἀσφυκτικὰ περικυκλωμένη, ἀπομένουν μερικές μονάχα ζωντανές ἐστίες στήν ὑπόλοιπη χώρα, καί μάλιστα ὁ Μυστράς, ὅπου ἕνας πλατωνικός φιλόσοφος, ὁ Γεώργιος Γεμιστός, ἀτάραχη διαβεβαίωση τῆς ἑλληνικῆς διάρκειας, σχεδιάζει μιὰ νέα ἰσόνομη πολιτεία. Κ' ἴσια ἴσια, σέ τούτη τήν ἐποχή, ὁ Θεόδωρος Γαζής, ἀπό τῆ Θεσσαλονίκη, ἐγκαταλείπει, γοερὰ θρηνώντας, τὰ πάτρια χώματα καί πηγαίνει στήν Ἰταλία. Ἡ Πόλη δέν ἔχει πέσει ἀκόμα. Μαθαίνει τὰ λατινικά στήν Ἰταλία, μεταφράζει τοὺς Ἕλληνες κλασσικούς, διδάσκει στή Σιέννα, στή Φερράρα, στή Ρώμη, γίνεται οἰκείος τοῦ πάπα Νικόλαου τοῦ Ε', τοῦ Σίξτου τοῦ Δ', τοῦ βασιλιά τῆς Νεάπολης Ἀλφόνσου, πεθαίνει σέ βαθιά γεράματα στήν Καλαυρία. Εἶν' ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους, πού σάν ἀπὸ ἐνστικτο κινημένοι, ἔστρεψαν στή Δύση τὴν προσοχή τους. Αἰσθάνθηκαν, πὼς ἐκεῖ πέρα τὸ ἔδαφος εἶταν ἔτοιμο, γιὰ νὰ ζεστάνει τὸ σπύρο. Ἡ λατινικὴ γλῶσσα δέν εἶναι πιά ἡ συχνὰ ἀκαλαίσθητη γλῶσσα τῶν μεσαιωνικῶν καλογέρων. Εἶναι ἡ τέλεια ἔκφραση τῶν μεγάλων ποιητῶν καί πεζογράφων τῆς Ρώμης. Εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς δημοκρατίας, τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου μαρμάρου, τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς φιλοσοφίας. Τὸ Βατικανὸ γίνεται κέντρο κλασσικῶν σπουδῶν. Φιλάρχαιοι ποντίφικες ἐνθαρρύνουν τοὺς νέους, Ἕλληνες καί ἄλλους, πού ἐπιθυμοῦν ν' ἀφιερωθοῦν στ' ἀρχαία γράμματα. Τὰ ἑλληνικά γίνονται ἡ γλῶσσα τοῦ συρμοῦ. Εἶχαμε, στήν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, τοὺς ἑλληνίζοντες Ἰουδαίους καί ἄλλους τῆς Ἀνατολῆς. Ἔχουμε τώρα τοὺς ἑλληνίζοντες τῆς δυτικῆς καί κεντρικῆς Εὐρώπης. Ὁ Θεόδωρος Γαζής γράφει τὴ φημισμένη του «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ», σέ τέσσερις τόμους, ἕνα βιβλίο πού πρωτοτυπώθηκε στὸ Παρίσι στὰ 1516 κ' ὕστερα στή Φλωρεντία, καί στή Βενετία, καί στήν ἑλβετικὴ Βασιλεία κ' ἔγινε τὸ ἐγκόλπιο τῶν διψασμένων γιὰ ἑλληνικὴ παιδεία. Ὁ Γεώργιος Τραπεζοῦντιος διδάσκει στή Ρώμη, στή Νεάπολη, στή Βενετία, συντάσσει «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ» καί τοῦτος, θεολογικά καί ἱστορικά καί φιλοσοφικά συγγράμματα. Δέν εἶναι ἴσως ἀνάγκη νὰ σταθοῦμε στὸ Βησσαρίωνα. Εἶναι ὁ μέγας Ἕλληνας, πού καί ἀλλαξοπίστησε ἀκόμα, γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν τόπο του, καί πού γέμισε τὴν Ἰταλία μὲ τ' ὄνομά του. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις βρίσκεται μέσα στήν Πόλη τὴν ὥρα τοῦ μεγάλου χαμοῦ καί τοῦ μεγάλου θρήνου. Κατορθώνει νὰ σωθεῖ. Τὸν συναπαντοῦμε λίγο ἀργότερα στὸ Μιλάνο, δάσκαλο τῆς Ἰππολύτης, τῆς κόρης τοῦ Φραγκίσκου Σφόρτσα. Γράφει ἐπίσης γραμματικὴ, μὲ τὸν τίτλο «Ἐρωτήματα». Ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης ὁ Ἀθηναῖος, μαθητὴς τοῦ Γαζῆ, διδάσκει στὸ Μιλάνο, στή Φλωρεντία, στήν Πάντοβα. Γίνεται ὁ πρῶτος κριτικὸς ἐκδότης τοῦ Ὀμή-

ρου, τοῦ Ἰσοκράτη καί τοῦ Σουΐδα. Ἡ Βενετία προσελκύει ἀδιάκοπα Ἕλληνες, καί μάλιστα Κρητικούς κ' Ἐπτανήσιους, πού εἶταν κιόλας ὑπήκοοι τῆς γαληνότατης δημοκρατίας τοῦ Ἀδρία. Ἕλληνες τυπογράφοι, Ἕλληνες σοφοί, ἐκδότες καί σχολιαστὲς τῶν κλασσικῶν κειμένων, ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες, καλλιτέχνες, καραβοκυραῖοι, σχηματίζουν πολυάνθρωπη παροικία, πού τὰ σημάδια τῆς, μισοσβησμένα τὰ στερνὰ τούτα χρόνια, συναπανταίνει ὁ ταξιδιώτης στὴ γειτονιὰ τὴν ὀνομασμένη τῶν Ἑλλήνων καί στήν ἐκκλησιὰ τοῦ Ἀη Γιώργη (τῶν Ἑλλήνων λεγόμενη) καί στὸ σπίτι πού στέγασε ἄλλοτε τὸ φλαγγινιανὸ φροντιστήριον, προσφορά τοῦ Θωμᾶ Φλαγγίνη τοῦ Κερκυραίου, κι ἄλλοῦ. Τελειόφοιτο τοῦ φροντιστήριου τούτου, μὲ σχολάρχῃ τὸν Ἀθηναῖο Πατούσα, τύπωσαν στὰ 1708 τ' «Ἄνθη εὐλαβείας»: ἀπὸ κεῖ ἀρχίζει ἡ νεότερη ἔντεχνη, δηλαδή προσωπικὴ, ποίησή μας, ἂν βάλουμε, γιὰ μιὰ στιγμή, κατὰ μέρος τὴν ἐξαίσιον κρητικὴ Ἀναγέννηση. Θὰ εἶταν μακρὸς καί τυπικὸς ὁ λόγος, ἂν ἐπιχειρούσα ν' ἀπαριθμῶ ἐδῶ δὲ τοὺς Ἕλληνες, πού γέμισαν τὴν Ἰταλία μὲ τ' ὄνομά τους, πού βόηθησαν τὴ Δύση ὀλάκερη καί τὴν ἄλλη Εὐρώπη νὰ μεταμορφώσει τὴν ἑλληνολατρεία τῆς σέ ὀλοζώντανη πραγματικότητα καί νὰ ὀρίσει, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, σάν ἀμετάθετο καί ὑψηλότατο πεπρωμένο τῆς τὸ ἰδανικὸ τοῦ «Ὀυμανισμοῦ». Ἀκόμη, καί τὴν ἀρχαία Ρώμη ἀνακαλύπτοντας, τὴν Ἑλλάδα οὐσιαστικὰ ἀνακάλυπταν οἱ Δυτικοί. Καί τὴν ἀνακάλυπταν διὰ μέσου τῶν «φυγάδων». Γι' αὐτὸ μίλησα καί γιὰ πνευματικὴ ἀποδέσμευση καί γιὰ μιὰ μεγάλη κατάκτηση. Ἡ μεγάλη τούτη κατάκτηση, μεγαλύτερη δείχνεται, ἂν συλλογιστοῦμε τὴ φλωρεντινὴ Ἀναγέννηση, τοὺς Μεδίκους καί τὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας, ἂν συλλογιστοῦμε τὸ πλῆθος τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Πάντοβας, Κρητικῶν τῶν περισσότερων, τοῦ παλιοῦ καί φημισμένου πανεπιστήμιου, πού καί ἀπὸ τὸν ἀρχαιολάτρη ἐπιγραμματοποιό, τὸν Ἰωάννη Κωττοῦνιο ἀπὸ τὴ Βέροια, εὐνοήθηκε, ἂν συλλογιστοῦμε τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι τὸ Ρυνδακηνό, δάσκαλο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὸ Παρίσι, καί τὸ Φραγκίσκο Πόρτο τὸν Κρητικὸ, δάσκαλο στή Γενεύη, καί τὸν Αἰμίλιο Πόρτο τὸ γιό του, δάσκαλο στή Γενεύη, στή Λωζάννη, στὸ Κάσσελ τῆς Πρωσσίας, στὸ Χάγκεν τῆς Βεστφαλίας, ἂν συλλογιστοῦμε τὸ Μάξιμο τὸ Βατοπεδινὸ ἀναμορφωτὴ τῆς ρωσικῆς παιδείας, τὸ Μητροφάνη Κριτόπουλο, τὸ μεγάλο πατριάρχη τοῦ ἀλεξανδρινοῦ θρόνου, ταξιδιώτη στήν Ἀγγλία καί τὴ Γερμανία ἀπὸ τὰ 1617 ἴσαμε τὰ 1628. Ἀρκεῖ νὰ ρίξει μιὰ ματιὰ κανεὶς στὴ «Φιλοθήκη του», τυπωμένη ἀπὸ τὸ Μάρκο Ρενιέρη, καί στὴν ἀλληλογραφία του, γιὰ νὰ νιώσει μὲ πόση στοργὴ καί τιμὴ δέχτηκαν τὸν Ἕλληνα οἱ πνευματικοὶ ὀδηγοὶ τῆς βορινῆς καί κεντρικῆς Εὐρώπης. Κι ὅταν οἱ Γερ-

κανοί κ'οί ἄλλοι σοφοὶ ἐξελλήνιζαν τὰ ἐπώ-
 υμά τους καὶ γραφόντουσαν Μεγάλλων,
 λαπνίων καὶ τὰ παρόμοια, κι ὅταν ὁ Desi-
 derius ἀπὸ τὸ Ρόττερνταμ, ἡ μεγάλη μορφή
 τοῦ «Οὐμανισμοῦ», μεταγλώττιζε τ' ὄνομά
 του καὶ κείνος, καὶ περνοῦσε στὴν ἀθανα-
 σία σὰν Ἑ ρ α σ μ ο ς , κι ὅταν, τέλος, με-
 ταγενέστερος στὴν ἔνδοξη τούτη πινακοθή-
 κη, μὰ ὄχι κ' ἔσχατος, ὁ Ἀδαμάντιος Κο-
 ραῆς, ζώντας σὰ δεύτερη πατρίδα του τὸ
 Παρίσι, ἔπαιρν' ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὸ γαλ-
 λικὸ δημόσιο, γιὰ νὰ τυπώσει ἑλληνικὰ συγ-
 γράμματα, θὰ εἶταν ἀληθινὰ παράδοξο νὰ
 μὴ μιλοῦμε γιὰ μιὰ μεγάλη κατάκτηση. Ὁ
 Μωάμεθ ὁ Β' ὁ Πορθητῆς, κέρδισε, μὲ τὸ σπα-
 θὶ του, κάποιους κάμπους καὶ κάποια βου-
 νά, πολλὰ βουνά. Κι ὁ νοὺς τῶν Ἑλλήνων
 κέρδισε τοὺς ἀνθρώπους, ἔπλασε πολιτι-
 σμούς. Θὰ εἶταν μακάριος σήμερα ὁ Ἑλλη-
 νισμός, ἂν μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν πανευρω-
 παϊκὴ ἀκτινοβολία ποὺ κέρδισαν οἱ «φυγά-
 δες» τῆς δουλείας. Αὐτοὶ ἢ οἱ ἐπίγονοί τους,
 πού, σὰν αἰθρίασε κάπως ὁ ἑλληνικὸς οὐρα-
 νός, ἦρθαν κ' ἐδῶ στὸν τόπο μας νὰ διδά-
 ξουν σὲ περιώνυμες σχολές καὶ νὰ μεταδώ-
 σουν ὄχι πιά τὴ δική τους μόνη, μὰ καὶ τὴ νέα
 σοφία, ποὺ ἡ ἀνέλιξη τῆς ἐπιστήμης, τῆς φι-
 λοσοφίας εἰδικότερα καὶ τῆς φυσικῆς, σό-
 δειασε μέσα τους. Οἱ σχολές τῆς Τουρκο-
 κρατίας δυσκολότατα βρίσκουν τὸ ἰσόμετρό
 τους στὴ νέα ἑλληνικὴ παιδεία. Αὐτὸ ση-
 μαίνει λαὸς πλασμένος γιὰ τὰ ὕψηλότερα

πνευματικὰ ἐπιτεύγματα.

Ἄπλοι ὑπαινιγμοὶ εἶν' ὅλα τούτα ποὺ
 ἐδῶ καταγράφω. Μιὰ μικρὴ βοήθεια, γιὰ νὰ
 θυμηθοῦν, κι ὅσοι συχνὰ δὲ θυμοῦνται, πῶς
 τὸ νόμισμα ἔχει καὶ τὴν ἀντίστροφη ὄψη
 του. Ὁ νικητῆς ἀκτινοβόλησε τὴν πολεμικὴ
 του ἰσχὺ. Ὁ νικημένος τὴν πνευματικὴ του
 ρώμη. Καθὼς τότε, μὲ τὸ Λεύκιο Μόμμιο.
 Μόνο ποὺ δὲ βρέθηκε ἕνας Ὀθωμανὸς Ὀ-
 ράτιος νὰ τ' ὁμολογήσει κάπου καὶ νὰ πεῖ,
 πῶς ἡ νίκη παίρνει τὴν ἀληθινὴ τῆς σημα-
 σία ὄχι τόσο ἀπὸ τὸ νικητὴ ὅσο ἀπὸ τὸ
 νικημένο. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ', πέφτον-
 τας νεκρὸς σιμὰ στὰ τείχη τῆς Πόλης, ἐγ-
 καίνιζε τοὺς νέους καιροὺς. Ἐκλείνει μιὰ ἐ-
 ποχὴ κι ἀνοίγει ἄλλη. Καθὼς ὁ Danie πε-
 θαίνοντας. Καθὼς ὁ Χριστόφορος Κολόμ-
 βος, θαλασσοπλοώντας μὲ τὴς κοραβέλλες
 του, ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πάλος, πρὸς τὴς ἄ-
 γνωστες στεριές. Οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ
 δὲν πεθαίνουν. Μεταμορφώνονται. Ὁ ραγιάς
 ἔπλαθε τὴ νέα πατρίδα μὲ τὸ τραγούδι του.
 Ὁ λόγιος μεταλαμπαδεύοντας τὴν πατρο-
 γονικὴ σοφία. Αὐτὸς ὁ κατατρεγμένος λό-
 γιος, ποὺ τόσα τοῦ καταμαρτυρήσαμε, κατη-
 γορώντας δεινὰ τὴν ἀρχαιοπληξία του, χω-
 ρὶς νὰ νιώθουμε, πῶς εἶταν ἡ δύναμή του
 τότε—καθὼς εἶναι τὸ σαράκι του σήμερα,
 ἔτσι ἄγωνα κι ἀφώτιστη ποὺ κατάντησε πιά
 ἡ ἀρχαιοπληξία.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

